

УДК 930.1 + 930.22

ББК 66.5 (4 Укр)

Юрій Довган

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО РЕАКЦІЮ ДЕРЖАВ АНТАНТИ
НА ВИДАННЯ МАНІФЕСТУ ЩОДО ФЕДЕРАТИВНОГО СОЮЗУ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА РОСІЇ**

У статті досліджуються причини зміни главою Української Держави, гетьманом Павлом Скоропадським політичної орієнтації – відмови від курсу на розбудову незалежної Української держави на користь федерації з Росією, яка впродовж тривалого часу у вітчизняній історіографії залишається дискусійним. Зазначається, що в історичній літературі до цього часу залишається нез'ясованою дилема, наскільки самостійним був гетьман у прийнятті подібного рішення, чи було воно ситуативним, чи виражало його справжні цілі. Констатовано, що в історіографії знайшли відображення дві протилежні точки зору на цю проблему та на вплив держав Антанти на видання гетьманського Маніфесту про федеративний союз України та Росії. Стверджується, що серед сучасних українських дослідників переважають загалом позитивні оцінки гетьманського курсу, за певних історичних обставин, на федерацію з Росією та союз з державами Антанти.

Ключові слова: федеративний союз, Павло Скоропадський, Українська Держава, Росія, держави Антанти.

Національна державність України в 1917–1921 рр. – історичне явище, яке й досі є предметом жвавих наукових дискусій. Історичні процеси в період новітньої української державності і сьогодні важко піддавати інтерпретаціям та однозначній оцінці. Адже цей період справив суттєвий вплив на подальший розвиток суспільної думки і політичної культури українців, змусив їх під новим кутом зору подивитися на свою історію. Доречно згадати, що саме події 1917–1920 рр. стали визначальним стимулом для кристалізації та розвитку національної школи історіописання, а також модерних ідейно-політичних течій – націонал-демократизму, консерватизму та соціалізму.

Події 1917–1920 рр. та реалізація практичних засад “українського питання” в політиці Франції, Великої Британії та США завжди викликали великий інтерес українських науковців, публіцистів, політичних діячів. Завдяки зусиллям вітчизняної та української зарубіжної історіографії починаючи від 1917 р. напрацьовано значну за обсягом і багату за змістом літературу з історії національної державності України.

Питання про причини зміни гетьманом П.Скоропадським політичної орієнтації – відмови від курсу на розбудову незалежної Української держави на користь федерації з Росією – впродовж тривалого часу залишається дискусійним у вітчизняній історіографії. Пропонуємо наші міркування з цього приводу.

В історичній літературі до цього часу залишається нез'ясованим, наскільки самостійним був П.Скоропадський у прийнятті такого рішення, чи було воно ситуативним, чи виражало його справжні цілі. Тож в історіографії знайшли відображення дві протилежні точки зору на цю проблему та на вплив держав Антанти на видання гетьманського Маніфесту про федеративний союз України та Росії. Їх узагальнив чільний представник української історіографії у діаспорі І.Нагаєвський: прихильники гетьманського руху підкреслюють обставину, що згадувана грамота була лише політичною тактикою, бо проголошувала федерацію з неіснуючою тоді російською небільшовицькою державою. Опоненти гетьмана відкидають цей аргумент, кажучи, що справа державної незалежності не є питанням тактики; хто виправдовує такий тактичний крок сьогодні, виправдає його завтра; сам гетьман, будучи у вигнанні в Німеччині, визнав грамоту від 14 листопада 1918 р. помилкою [14, с.159–160].

Опонентом гетьмана виступає інший еміграційний історик П.Христюк, за оцінкою якого, “спершись у своїй роботі виключно на поміщиків і капіталістів, верстви національно неукраїнські, ген. Скоропадський мусив, хоч би того й не хотів і мріяв про

створення української монархії, дійти до повної ліквідації української державності” [22, с.120–121], що він і зробив своєю останньою грамотою. Це сталося через те, що ще восени 1918 р. “єдиною верствою і силою, що хоч трохи могла підтримати... гетьмана залишалися московські офіцери і взагалі чорносотенні реакційні елементи. Зоставалася ще надія на Антанту... Але обидві ці сили вимагали одвертого курсу на «єдину неділиму»” [22, с.118].

Водночас цей історик відзначає, що з серпня 1918 р. під впливом загрози розгрому з боку Антанти в Німеччині почали з’являтися заяви про необхідність зміни німецької політики щодо Росії. Одним зі способів зближення з Росією мало стати знищення самостійних держав, створених за її підтримки. На його думку, ці заяви відповідали тогочасним настроям гетьманського уряду, що знайшло відображення в інтерв’ю голови Ради Міністрів Ф.Лизогуба газеті “Berliner Tagenblatt” під час його перебування в серпні 1918 р. у Берліні. Однак воно викликало в Україні “цілу політичну завірюху”, тож Ф.Лизогуб невдовзі спростував свою заяву [22, с.107].

Такий сюжет знайшов висвітлення в багатьох працях як т.зв. “уенерівських” опонентів гетьмана, так й емігрантських і сучасних дослідників [17, с.91]. Зокрема В.Винниченко висноував, що гетьман завжди був противником української державності й до певного часу лише приховував свої реальні цілі [2, с.100]. Так само Генеральний секретар часів Центральної Ради М.Ковалевський відзначав, що проголошений гетьманом Акт про федерацію з неіснуючою ще новою Російською імперією був актом не тільки кон’юнктурним, що мав на меті, як це заявляли пізніші прихильники П.Скоропадського, утворити платформу порозуміння з країнам Антанти, але “відповідав усьому наставленню та родинним традиціям гетьмана” [9, с.317–318]. Попередня ж політика гетьмана, скерована на побудову незалежної України, диктувалася Німеччиною й відповідала поглядам шефа штабу німецьких військ в Україні генерала Гренера, який вважав реставрацію імперії Романових шкідливою для інтересів Німеччини [9, с.318].

Особливу думку в цьому питанні обстоював український емігрантський дослідник М.Стахів, який вважав, що союзні послі віддавали перевагу єдності українських національних сил (включаючи соціалістів і націоналістів, а, отже стоячи на ґрунті незалежності України), а не союзу гетьмана з А.Денікіним. Бо вони рішуче вимагали усунути від керівництва державою германофільські елементи, передусім, самого гетьмана.

На думку історика, гетьман відважився на переорієнтацію політики в сторону федерації головним чином з особистих інтересів, щоб утриматися при владі, в той час, як антантівські кола штовхали його на шлях національної української консолідації, “утворюючи з Українським Національним Союзом уряд національної єдності” [19, с.90–91]. Важко зрозуміти аргументи дослідника, оскільки відомо, що на компромісі гетьмана з українськими партіями й на єдності українських національних сил наполювали не держави Антанти, а Німеччина й Австро-Угорщина, натомість Антанта вважала український національний рух “німецькою інтригою” [19, с.91].

Найвагоміші аргументи на виправдання дій гетьмана знаходимо в роботах Д.Дорошенка, який добре змалював надзвичайно складну внутрішню і зовнішню ситуацію, що спонукала гетьмана до видання Маніфесту про федерацію. Поразка Центральних держав викликала велику зміну в настроях громадянства на Україні й призвела до переорієнтації на Антанту. Розвинули активність усі групи, що стояли за реконструкцію колишньої єдиної Росії, а також ті, що виступали за державне об’єднання з майбутньою найбільшовицькою Росією у формі федеративного союзу, вважаючи, що воно буде підтримане державами Антанти. Прихильником федерації з майбутньою оновленою Росією виступила й частина кабінету Ф.Лизогуба. Вже 16–17 жовтня 1918 р. виявилось, що частина міністрів-кадетів не схвалювала “націоналістичний курс” міністра закор-

донних справ і вважала, що він не досить враховував ті перспективи, які з перемогою Антанти відкривалися для відбудови колишньої великої Росії (“записка дев’яти”).

У зв’язку з опублікуванням “записки дев’яти” криза Кабінету набрала характеру боротьби за владу двох політичних орієнтацій: самостійницької, яку офіційно представляв Національний Союз і підтримував Союз хліборобів-власників, й федералістичної, яку представляли “Протофіс” (промислово-торговельні організації, об’єднані у всеукраїнський союз) і партія кадетів [6, с.270–273]. Спочатку перемогла течія національно-самостійницька, і 24 жовтня Кабінет було остаточно сформовано на основі угоди з Українським Національним Союзом (УНС). Однак цей орган відмовився підтримувати “українізований” Кабінет Міністрів, вважаючи “українізацію” Кабінету лише способом виграти час і дезорганізувати уряд, у той час як ще з кінця вересня відбувалася підготовка до повстання [6, с.275].

Зауважимо, що сама Німеччина стояла напередодні революції, а тому можна було сподіватись, що німці покинуть Україну раніше, ніж планувалось, тож справу доведеться мати безпосередньо з державами Антанти. Крім того, перспектива виводу німецьких військ з України ставила її під загрозу більшовицького наступу.

Радянський уряд, який через своїх представників Х.Раковського і Д.Мануїльського знав про підготовку УНС повстання проти гетьмана, в жовтні почав активно готуватися до збройного захоплення України. Таким чином, гетьман, як згадував Д.Дорошенко, опинився “немов між молотом і наковадлом, між совітською Росією і Антантою, погляди цілої буржуазії й земельний кругів поверталися до Антанти і від неї тільки сподівалися порятунку” [6, с.280]. Антанта здавалася непереможною силою і її флот мав невдовзі з’явитися в українських портах на Чорному морі. Тож потреба так чи інакше порозумітися з Антантою й запобігти її помсти за союз з Центральними державами, ставала тепер насущним питанням української політики [6, с.282].

Гетьман мав шукати спільників не лише на заході, але й на сході проти більшовиків. Таким спільником, після того, як Добровольча армія захопила Кубань, залишався тільки Дон. Але під час зустрічі гетьмана 3 листопада з генералом Красновим з метою скріпити відносини й порозумітися у випадку спільної боротьби з більшовиками той натякнув на необхідність об’єднання колишньої Російської держави в одне ціле, основою чого мав стати українсько-донський союз. Серед таких обставин Українська Держава опинилася проти своїх ворогів майже беззахисною. Регулярна армія сформована ще не була, а інші, революційні формування, були непевними як з організаційної, так і з політичної точки зору. “Але найтрагічніше було те, що для захисту держави взагалі не знаходилося певного елемента саме серед тих, кому ідея самостійної Української Держави мусіла бути найдорожчою” [6, с.284].

Тому ще не знаючи про бажання Антанти, висловлені її представниками в Яссах, гетьман усунув з поста Товариша МЗС Палтова, що мав репутацію відвертого германофіла і замінив його на А.Галіпа, який мав зв’язки з представниками Антанти. До того ж ще в 1917 р. Гетьман заявляв про необхідність тимчасово створити такий Кабінет, до якого Антанта поставилася б з більшою довірою, ніж до кабінету Ф.Лизогуба, і який би зміг перебути перші часи безпосередніх стосунків з Антантою. Тим більше, що невдовзі гетьману стало відомо про запланований на 17 листопада державний переворот, що мав відбутися під час Національного Конгресу, скликаному УНС. Таким чином, гетьман був змушений “порвати” (за висловом Д.Дорошенка, на деякий час) з українською демократією, про яку він переконався, що вона в таборі його неприхильників.

Слід зазначити, що таку думку висловлювали також П.Христюк, О.Назарук, О.Удовиченко, Л.Цегельський, І.Кедрин та інші еміграційні автори. Вони пояснювали: П.Скоропадський, боячись анархії – наслідку нових соціалістичних експериментів, вирішив опертися на білогвардійців.

Отже, як бачимо, Д.Дорошенко вважає, що Акт 14 листопада “виник як результат трагічних обставин в половині листопада 1918 р. й мав на меті рятувати – в буквальному цьому слова розумінню – од руїни і загибелі Українську Землю” [6, с.287], був вимушений постановою Антанти та відсутністю будь-якої опори для охорони краю. В тих трагічних обставинах він здавався єдиним порятунком. Однак увесь попередній період гетьман дійсно будував самостійну українську державу, і ні про яку федерацію не було й мови; щоб переконатися в цьому варто ознайомитися хоча б поверхово з політикою його уряду. Тільки після поразки Німеччини думка про федерацію виникла серед частини міністрів, але не була підтримана ні гетьманом, ні головою кабінету.

Сам гетьман у своїх записках пояснював, що видаючи грамоту про федерацію, він сподівався обеззброїти Антанту й знейтралізувати впливи прихильників російської антибільшовицької орієнтації на Україні, які були численні й активні. Дорошенко підкреслює той факт, що після проголошення Акту про федерацію самостійність України фактично зберігалася й надалі; зберігався гетьманський уряд, Рада Міністрів, своя окрема армія й окремий державний апарат. Ще не було в дійсності самого об’єкта, з яким Україна мала федеруватись, – самої небільшовицької Росії, і поки вона повстала, Україна жила б і розвивалась, як звичайна самостійна держава. По суті, акт мав чисто декларативний характер. Більше того: у майбутньому державному союзі України з Росією, який визначала грамота про федерацію, Україні силою фактів припадало грати першу роль, бо вона вже існувала як держава, а Росію ще треба було відбудувати. Такі міркування, як визнає гетьман, лежали в основі його грамоти від 14 листопада, а над усім панувала одна думка: “зберегти фізично Україну й український народ в тяжкий переходовий момент серед потужних її ворогів” [6, с.288]. Як бачимо, Д.Дорошенкове рішення про федерацію видавалося досить мудрим кроком гетьмана.

У цьому контексті відомий історик України Н.Полонська-Василенко визначала два моменти: по-перше, збільшення в Україні числа прихильників нової орієнтації на держави Антанти, що виявилось з поразкою Центральних держав; по-друге, в тих умовах думка про федерацію була логічною, тим більше, що вона знайшла відображення в усіх універсалах Центральної Ради, яка увесь час її підтримувала [16, с.506].

Так І.Нагаєвський обстоює загальну для прихильників Гетьманату точку зору, що П.Скоропадський дійсно дбав про інтереси України, про що він залишив чимало доказів. На його думку, до ідеї федерації гетьмана спонукало передусім бажання “вберегати свою державу від зазіхань білих і червоних москалів”, тобто як більшовиків, так і російських монархістів, що планували в момент виведення з України союзних армій розпочати з Києва відродження царського режиму, оскільки до того часу він не зміг створити достатньої кількості збройних сил для захисту держави та її кордонів. Крім того, як про це свідчать тогочасні політичні лідери опозиції В.Винниченко і М.Шаповал, УНС у своїй протигетьманській агітації розпочав таємні переговори з більшовиками [14, с.148, 159].

Отже, на кінець жовтня – початок листопада гетьман П.Скоропадський був упевнений в загрозі Україні з боку більшовиків після виводу німецьких і австрійських військ і через це увійшов у контакти з представниками Антанти. Однак вони продемонстрували прагнення відновити Росію без жодних територіальних змін [14, с.159–160]. Остаточне рішення про видання грамоти про федерацію, на думку І.Нагаєвського, було прийнято гетьманом під впливом інформації про змову з боку українських національних сил, заплановану на 17 листопада, і наказ німецького командування від 11 листопада про залишення німцями України [14, с.162–163].

Підсумовуючи усі відомі факти, І.Нагаєвський зазначив, що провина за грамоту 14 листопада 1918 р. падає не лише на гетьмана, а й однаковою мірою на революційний комітет партій УНС, які заради своєї партійної програми не лише відмовлялися від співпраці в побудові держави, але й підбурювали проти гетьмана народ.

Дослідник наголошував, що Центральна Рада також виступала за федерацію, однак гетьман висунув цю ідею під сильним тиском держав Антанти і перед безпосередньою загрозою повної ізоляції України й наступу на неї більшовиків з півночі й Добровольчої армії з Півдня. Тим самим він відвернув від неї війну на два фронти. Своєю заявою гетьман хотів також включити Україну в спільну боротьбу за повалення більшовизму. Зовсім іншим шляхом, на думку І.Нагаєвського, пішла б її доля, “якби весь народ став за гетьманом і допоміг йому оборонити Українську Державу, навіть у фіктивній федерації з Москвою, але зі своєю армією, закордонною політикою, адміністративним апаратом, Церквою, школами тощо” [14, с.167]. Заперечення з цього приводу найбільш переконливо висловив В.Винниченко: “Таких патріотів можна легко заспокоїти: української держави вже не було. З моменту гетьманського перевороту, коли владу захопила руська буржуазія, української влади... вже не стало” [2, с.100].

Суперечки з приводу суті та причин проголошення гетьманом П.Скоропадським Акта про федерацію з Росією перейшли й до сучасної української історіографії.

Зокрема Т.Гунчак вважає аргументи Д.Дорошенка на користь видання Акта про федерацію непереконливими. “Звичайно, ті часи були дуже грізними, але це не повинно означати, що в такі часи людина чи нація мають відмовлятися від своїх природних прав на самостійне існування. Так можна й назовсім утратити таке безцінне почуття, як особиста і національна самоповага” [4, с.152]. Історик української діаспори стверджує, що рішення про федерацію було прийняте П.Скоропадським в умовах, коли “протофісці”, тобто вороги української самостійності, рішуче виступили проти скликання Національного конгресу. Становище українських міністрів стало нестерпним і їм залишилося тільки одне – вийти зі складу уряду. У цей критичний час гетьман “показав, чим він насправді дихав” – того ж дня він затвердив реакційний проросійський кабінет, який був готовий використати Україну як базу для відбудови “єдиної неділимої” Росії за допомогою західних союзників [4, с.151].

Сучасна дослідниця Л.Радченко вважає пояснення про вплив на гетьмана інформації щодо планів усунення його від влади на конгресі 17 листопада 1918 р. досить поверховими. Причини для нової політичної лінії у П.Скоропадського, на її думку, були глибші. А вже після поразки Німеччини склалася принципово нова ситуація: спроба деяких політичних кіл у Берліні перед неминучою поразкою ввести в жовтні шляхом змін в Конституцію парламентську систему була першою ознакою кризи монархічної форми [17, с.92]. Гетьман добре розумів, що соціал-демократи, центристи та помірковані ліві партії Німеччини не будуть підтримувати його як суверена. Крім того, П.Скоропадський добре знав прихильність лідерів Антанти, особливо Франції, до ідеї єдиної і неподільної Росії. У цьому він впевнився, одержавши дані від свого представника Я.Коростовця про переговори в Яссах з консулом Франції в Одесі Е.Енно, який, однак, обіцяв військову підтримку не Українському національному союзу, а гетьману [17, с.93].

Водночас Л.Радченко не погоджується з думкою, що рішення П.Скоропадського на союз із Росією було прийнято під тиском обставин. На її думку, воно тотожно віддзеркалювало його погляди. Дослідниця вважає, що гетьман не міг стати чистим самостійником хоча б у силу свого попереднього виховання і водночас був змушений рахуватися з поглядами значної частини правлячого прошарку в Україні, для якого одноособна влада уособлювала курс на відновлення російсько-українського союзу [17, с.93].

Аналогічної думки, дотримуються сучасні українські історики В.Верстюк й О.Реєнт. На думку В.Верстюка, Акт про федерацію виходив з логіки розвитку подій в Україні в травні – листопаді 1918 р. [8, с.74]. За оцінкою О.Реєнта, Маніфест мав створити платформу для зближення гетьманського режиму з білогвардійським офіцерством та Добровольчою армією, які формували військові загоны на території України. Однак оцінювати позицію гетьмана лише з політичних рішень жовтня – листопада 1918 р. бу-

ло б спрощенням. Насправді П.Скоропадському ідея федеративного устрою Російської держави була близькою, хоча трактував він її досить довільно. За тих умов, на його думку, єдиною формою російсько-українських відносин, здатних забезпечити українську наряду гідне існування, могла стати тільки федерація [12, с.80].

На думку іншого вітчизняного дослідника В.Федоровича, до краху гетьманства привели українські радикали, з одного боку, й російські прихильники “єдиної неділимой”, з іншого [21, с.113–114]. У своїх споминах П.Скоропадський стверджував, що великоросійські кола, що не розуміли духу українства і вважали Українську Державу австро-німецькою вигадкою для повалення Росії, були одним з головних факторів його упадку. На основі мемуарів П.Скоропадського дослідник прийшов до висновку, що гетьман дійсно був прихильником федерації з Росією. Однак не відновлення дореволюційного порядку, а створення української державності в рівному федеративному союзі з Росією [21, с.123].

Дослідник В.Федорович стверджує, що на еміграції гетьман остаточно зукраїнізувався, тобто відмовився від ідеї федерації на користь незалежності України. Аналіз листування колишнього гетьмана з М.Могилянським показує, що гетьман втратив довіру, яку мав раніше до росіян, оскільки побачив, що між ними майже немає людей, що погодилися б на Україну хоча б з культурною автономією, не кажучи вже про федеративну державу Україну. “Моє колишнє переконання, що такі люди існують в Росії, було однією з причин мого провалу в 1918 р. Якщо таких людей немає, то питання українства треба тепер поставити гостріше, ніж за часів гетьманства” [21, с.125]. Оцінюючи поразку гетьманства, В.Федорович зазначає: “мабуть і сам Наполеон не подолав би того тяжкого завдання, що стояло перед гетьманом, а саме: врятувати Україну від більшовизму й царського абсолютизму” [21, с.122].

Аналогічну думку про федералістські погляди гетьмана обстоює й сучасний український дослідник М.Ковальчук, який вважає, що П.Скоропадський бачив Україну в складі всеросійської федерації лише в якості рівноправного члена. Ситуація ж виявила цілковитий брак прихильників федералістської концепції як серед російських політичних сил, так і серед найближчого оточення гетьмана [10, с.134].

Переважна більшість сучасних українських істориків вважає, що грамота про федерацію була викликана передусім необхідністю порозуміння з Антантою, яка неприхильно ставилася до самостійності України, а також загрозою з боку більшовиків в умовах виведення з України німецьких військ, міжнародної ізоляції України та слабкої консолідації українського суспільства (А.Жуковський, О.Субтельний, Я.Грицак, Н.Городня, М.Держалюк).

Так, В.Матвієнко вважає, що видання Маніфесту про федерацію від 14 листопада призвело до нового періоду відносин Української Держави з країнами Антанти [13, с.386]. Так само О.Павлюк стверджує, що гетьман зважився радикально змінити свій зовнішньополітичний курс, щоб поліпшити відносини з Антантою і США після того, як активність його представників в Яссах, Швеції й Швейцарії не принесла успіху. У зверненні до урядів іноземних держав новий Товариш МЗС Афанасьєв робив наголос саме на відновленні Росії й спільній (разом з Добровольчою армією) боротьбі проти більшовизму, сподіваючись здобути цим прихильність Антанти [15, с.334].

На думку Н.Городньої, до проголошення Маніфесту про федерацію гетьмана спонукала передусім інформація дипломатів Української Держави з-за кордону. Наприклад, українського посла в Софії О.Шульгина про його переговори з представниками військового командування і дипломатичними агентами Антанти в Салоніках. О.Шульгину дали зрозуміти, що Антанта неприхильно ставиться до існування самостійної Української Держави і прагне бачити її у федеративному зв'язку з Росією. Дослідниця погоджується з оцінкою С.Шемета, що повідомлення О.Шульгина – представника української партії – про те, що союзники й слухати нічого не хочуть про

Україну самостійну і ставитимуться до неї ледь прихильніше лише за умови її федеративної злуки з Росією, могло стати в очах гетьмана вирішальним аргументом на користь його згоди на федерацію. Отже, видання Маніфесту, на її думку, означало прагнення гетьмана повернути на бік України держави Антанти, оскільки гетьман знав про їх підтримку ідеї демократичної федеративної Російської держави [3, с.54–55].

Серед сучасних дослідників переважають позитивні оцінки гетьманського курсу на федерацію з Росією та союз з державами Антанти. Висловлюється думка, що іншого виходу у гетьмана в тих умовах просто не було. Так, на думку Т.Заруди, гетьман стояв перед вибором: або самоізоляція після розвалу Німеччини й Австро-Угорщини й знищення у найкоротший час Української Держави більшовиками чи білою гвардією, підтриманою Антантою, або ні до чого не зобов'язуючий акт федерації і виграш у часі, щоб самому набрати сили. Третього виходу не було. Даючи таку оцінку документу, Т.Заруда виходив з того, що історик повинен оцінювати події не за наслідками, а лише за причинами [7, с.173].

Як зазначають Л.Дещинський і Л.Панюк, маючи надійну інформацію про підготовку військових виступів проти своєї влади як більшовицьких структур, так і радикальних кіл колишніх лідерів Центральної Ради, гетьман був змушений шукати підтримки у Антанті та йти на зближення з Добровольчою армією, а відтак і виконувати її певні політичні вимоги [5, с.162–163].

Дослідник К.Бондаренко нагадує, що навіть такий опонент гетьмана, як М.Грушевський, не зрікався гасла федералізму і федерації. А в умовах капітуляції Німеччини і загрози війни проти Антанти, яка бажала відродити Росію в старих кордонах з найбільшовицьким урядом, іншого виходу просто не було. На карту було поставлено саме існування Української держави.

Відтак існувало два варіанти: або піти на політичне самогубство, боронячи державність перед агресією найбільших держав світу, або погодитися на обмеження частини її атрибутів і суверенітету і тим самим зберегти національну державність. Другий варіант приносив багато плюсів, оскільки в майбутньому була реальна можливість перетворити Росію на дуалістичну монархію за зразком дуалістичної Австро-Угорщини. На думку К.Бондаренка, акт про федерацію України з Росією в правовому плані був звичайною політичною декларацією, проголошеною однією стороною, не ратифікованою і юридично неправомочною. Отже, він не ліквідував українську державність. Інша справа, що УНС використав його у своїх корисливих цілях і розпочав громадянську війну [1, с.94–96]. Аналогічну думку обстоюють також автори колективної монографії “Українська революція і державність” [20, с.114].

Існує також думка, яку підтримують сучасні дослідники Л.Дещинський і Л.Панюк, що грамота про федерацію була лише тактичним маневром – проголосивши можливість федерації з найбільшовицькою Росією у майбутньому, Скоропадський не відмовлявся від української державності, а сподівався перехитрити як союзників, так і проросійські сили в Україні, і таким чином зміцнити незалежність України ще до того, як Росія позбудеться більшовиків. Так, на другій конференції в Яссах, що розпочала роботу 16 листопада, російські делегати були впевнені, що затримка у виведенні російських військ з України була пов'язана з намаганнями гетьмана завершити комплектування власної армії, здатної побороти росіян [5, с.163–164].

У сучасній історіографії проблеми, що досліджується у цій статті, немає єдиної думки з приводу визнання гетьманського уряду державами Антанти. Якщо О.Реєнт, І.Нагаєвський, М.Держалюк вважають, що гетьманський режим був визнаний державами Антанти де-факто [12, с.80; 14, с.165], про що свідчать телеграми консула Е.Енно, з цього приводу існують й інші точки зору. Як правило, дослідники відзначають, що спроби гетьманського уряду досягти визнання зазнали поразки [13, с.388; 15, с.334–335].

Зокрема О.Кучик зазначає, що восени 1918 р. Україна знову звернула увагу Антанти, але вже не як ланка Східного фронту чи союзник Німеччини, а як зручний з геополітичної й господарської точки зору плацдарм для антибільшовицької боротьби та відновлення російської державності. Зацікавленість Україною з боку Антанти зростала паралельно з послабленням Німеччини. Факт наявності німецьких військ на території України не завадив, на думку дослідника, досягненню домовленості між гетьманським урядом і командуванням союзників про прибуття до Києва представників держав Антанти для ведення подальших переговорів. Однак обіцянки Антанти про надання військової допомоги гетьманському уряду були запізнілими, оскільки не могли бути здійснені ані в часовому, ані в технічному розумінні [11, с.104–106].

Додатково Н.Городня доводить, що консул Е.Енно не був офіційним представником своїх держав, адже був призначений “повноважним представником держав Антанти в Південній Росії” за згодою учасників конференції в Яссах. Однак це призначення не було здійснено французьким урядом та урядами інших держав Антанти. Так, на засіданні французького парламенту наприкінці березня 1919 р. міністр закордонних справ Франції С.Пішон заявив, що Е.Енно ніколи не був призначений урядом, ніколи не був консулом Франції й ніколи не мав дипломатичних доручень [3, с.60–63].

Водночас дослідниця вважає, що в гетьманського уряду існувала можливість отримати підтримку держав Антанти. З осені 1918 р., коли визначився переможний для Антанти кінець війни, актуальним стало питання спільних дій усіх “культурних держав” – і центральних, і союзних, і нейтральних – проти анархо-більшовизму. Оскільки виведення німецьких військ з України робило її вразливою з точки зору поширення більшовизму, залишення німецьких військ на Україні мало сприяти її захисту, і саме цю мету переслідував Дорошенко під час своєї поїздки до Берліна. В умовах поширення більшовизму і його безпосередньої загрози Україні союзні держави мали звернути увагу на місцевий консервативний антибільшовицький уряд Скоропадського і підтримати його хоча б тимчасово. Так, міністр закордонних справ Франції С.Пішон отримав сприятливі повідомлення про реорганізацію українського уряду від колишнього російського посла Маклакова і погодився з ним, що це підводить реальну основу для співробітництва [3, с.62]. Однак спроби гетьманських представників зав'язати відносини з державами Антанти обмежилися контактами лише з дипломатами, військовими, журналістами і не вийшли на офіційний рівень. Тому ця перспектива через брак часу виявилася нереалізованою [3, с.70].

Як свідчать заяви П.Скоропадського, він також розраховував на здоровий глузд керівників держав Антанти і був готовий на будь-які поступки, щоб здобути їх прихильність. Більше того, вірив у можливість її здобуття.

Гетьман зокрема писав: “Антанта не захоче нам допомогти, якщо ми їй нічого давати не будемо... Антанті потрібно мати уряд, з яким можна було б говорити, Антанті потрібно переконання, що ми творили й досягти порядку, якого немає в решті Росії. Антанті потрібно мати переконання, що наша політика не є політика Німеччини, а наша особиста для добробуту країни. Нарешті, Антанті потрібно мати переконання, що ми можемо надати їй комерційні вигоди й сплатити наші борги. Ми всім цим даним відповідаємо, тому я ні на хвилину не сумнівають, що Антанта визнає справу, яку ми зробили і вона не пропаде” [18, с.196–197].

Сучасний дослідник В.Матвієнко також доводить, що визнання гетьманського уряду державами Антанти так і не відбулося. Незважаючи на дипломатичну активність гетьманського уряду на початку листопада 1918 р., ні місія представника гетьмана І.Коростовця до Ясс, ні спроби порозумітися з державами Антанти Д.Дорошенка і Б.Баженова не мали успіху. Кореляція зовнішньополітичного курсу Української Держави відповідно до результатів світової війни відбулася занадто пізно, а оприлюднення 14 листопада “федеративної грамоти” лише прискорило повстання під проводом Дирек-

торії [13, с.388]. Цю думку підтримує О.Павлюк, який підкреслює поміркованість очікувань гетьмана (на відміну від Центральної Ради він не вимагав від Антанти визнання Української Держави, сподіваючись хоча б на приїзд їх представника до Києва на переговори) [15, с.334–335].

Таким чином, аналіз доробку українських істориків з досліджуваної нами проблеми показує, що, по-перше, відносини з державами Антанти не були пріоритетними для керівництва Української Держави. Гетьман П.Скоропадський прийшов до влади в умовах окупації України німецькими й австрійськими військами, тож був змушений будувати свою зовнішньополітичну діяльність з огляду на цей факт. Крім того, велике значення мала саме німецько-австрійська орієнтація українського політикуму. Тож мова йшла скоріше не про вибір в орієнтації Української Держави на Центральні держави чи Антанту, а на вибір між німецькою і австрійською орієнтацією. Саме тому дослідники відзначають, що прагнення до серйозних переговорів з державами Антанти українці виявили лише наприкінці жовтня – на початку листопада, коли поразка Четверного блоку у війні стала очевидною. По-друге, відповідним було й відношення до Української Держави країн Антанти та США, що розглядали її як витвір і сателіта Німеччини; не могли пробачити сепаратного миру з Четверним союзом в січні 1918 р., що створило для них численні проблеми; аналогічно вони оцінювали й очікувальну позицію Української Держави влітку й восени 1918 р. Слід мати на увазі й прагнення держав Антанти, передусім Франції, врятувати свою союзницю Росію, відновивши її територіальну єдність. Однак відновлення Росії висувало й проблему боротьби з більшовизмом, що виявив восени 1918 р. потенційну небезпеку поширення на держави Центральної й Західної Європи. Проблема стримування більшовизму, що постала перед державами-переможницями, створювала шанс для Української Держави в плані її захисту як від зовнішньої більшовицької експансії, так і внутрішніх радикальних сил. Однак, очевидно, держави Антанти не одразу усвідомили загрозу більшовизму й прийняли відповідні кроки, не одразу відкинули упередження щодо України, тому їх кроки в цьому напрямку запізнилися, а офіційна політика тривалий час була невизначеною.

1. Бондаренко К. До питання про “московську орієнтацію” Гетьмана Павла Скоропадського / К. Бондаренко // Останній гетьман : Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського 1873–1945. – К. : Академпрес, 1993. – С. 94–96.
2. Винниченко В. Відродження нації : у 3 ч. / В. Винниченко. – К. ; Відень, 1920. – Ч. 3. – 533 с.
3. Городня Н. Д. Політика країн Антанти та США щодо державності України в 1917–1919 роках : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 “всесвітня історія” / Н. Д. Городня. – К. : Київ. у-т ім. Т. Шевченка, 1996. – 180 с.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
5. Дешинський Л. Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність / Л. Є. Дешинський, А. В. Паник. – Л. : Вид-во нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2001. – 424 с.
6. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 424 с.
7. Заруда Т. Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави / Т. Заруда // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського, 1873–1945. – К. : Академпрес, 1993. – С. 66–82.
8. Історія України: нове бачення : у 2 т. / заг. ред., вступ. ст. В. А. Смолій. – К. : Україна, 1996. – Т. 2. – 494 с.
9. Ковалевський М. При джерелах боротьби : Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – 717 с.
10. Ковальчук М. Гетьман Скоропадський і українське державотворення доби визвольних змагань / М. Ковальчук // Пам’ять століть. – 2002. – № 5. – С. 127–141.
11. Кучик О. С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 “військова історія” / О. С. Кучик. – Л. : Нац. у-т “Львівська політехніка”, 2001. – 190 с.
12. Малій О. Історія України. Новітня історія : навчальний посібник для 10 класу / О. Малій, О. Реєнт. – К. : Фаренгейт, 2001. – 296 с.

13. Матвієнко М. Дипломатія Української Держави / М. Матвієнко // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. Т. 1. – К., 2004. – С. 386–388.
14. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.
15. Нариси з історії дипломатії України / під ред. В. Смоля. – К.: Альтернативи, 2001. – 736 с.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1991. – Т. 2. – 608 с.
17. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. / Л. Радченко. – Х.: Око, 1996. – 120 с.
18. Реєнт О. Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К.: Альтернативи, 2003. – 303 с.
19. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 4 : Директорія і Антанта / М. Стахів. – Торонто : Б-ка українознавства НТШ, 1964. – 350 с.
20. Українська революція і державність (1917–1920). – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 247 с.
21. Федорович В. Україна і світова політика. Етапи на шляху українського державотворення. Вибрані статті / В. Федорович. – К.: Ярославів Вал, 2003. – 416 с.
22. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції / П. Христюк. – Прага ; Відень, 1921. – Кн. 3. – 184 с.

В статье исследуются причины изменения главой Украинского Государства, гетманом Павлом Скоропадским политической ориентации – отказ от курса на развитие независимого Украинского государства в пользу федерации с Россией, который в течение продолжительного времени в отечественной историографии остается дискуссионным. Отмечается, что в исторической литературе до сих пор остается невьясненной дилемма, насколько самостоятельным был гетман в принятии подобного решения, было ли оно ситуативным или выражало его истинные цели. Констатировано, что в историографии нашли отражение две противоположные точки зрения на эту проблему и на влияние государств Антанты на издание гетманского Манифеста о федеративный союз Украины и России. Утверждается, что среди современных украинских исследователей преобладают целом положительные оценки гетманского курса, при определенных исторических обстоятельствах, в федерацию с Россией и союз с государствами Антанты.

Ключевые слова: федеративный союз, Павел Скоропадский, Украинское Государство, Россия, государства Антанты.

The article investigates the reasons for changing the head of the Ukrainian state, the Hetman Pavlo Skoropadsky political orientation – the rejection of the course on the development of an independent Ukrainian state in favor of federation with Russia, which for a long time in the national historiography remains debatable. It is noted that in the historical literature is still unclear dilemma how autonomous hetman was in making such a decision, whether it was a situational or express his true purpose. It was stated that in the historiography reflects two opposing views on this issue and on the influence of the Entente for the publication of the Manifesto of the Hetman federal union of Ukraine and Russia. It is alleged that among modern Ukrainian researchers prevail generally positive assessment of the Hetman of the course, under certain historical circumstances, in a federation with Russia and the alliance with the Entente States.

Keywords: federal union, Pavlo Skoropadskiy, Ukrainian State, Russia, the Entente states.

УДК 94 (477): (031)
ББК 63.3

Степан Борчук

ПРОЕКТ ХХІ СТОЛІТТЯ: ЕНЦИКЛОПЕДІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У статті йдеться про розвиток вітчизняної енциклопедичної науки в Україні на початку ХХІ ст. на прикладі “Енциклопедії Сучасної України”. Проаналізовано основні функції, завдання та досягнення видання.

Ключові слова: енциклопедія, статті, видання, публікація.

Вихід прив’язаних до енциклопедистики видань не міг повністю задовольнити потреби в справжній, загальній енциклопедії. Тож наукові колективи НАН України з часом підійшли і до практичного виконання великих проектів. Одним із важливих енциклопедичних проектів початку ХХІ ст. стала Енциклопедія Сучасної України (ЕСУ). Саме вона стала першою загальноукраїнською енциклопедією, що всебічно і неупе-